

4. Исакова Қ. Место и роль политических партий Казахстана в политической системе// Тіл газеті., 2004, №2, С.3. (газет мақалалары)
5. Қанағатова Қ. Қазақстандағы құқықтық саясаттың көкжиегі // Заң журналы, 2003, №4, 186-б.. (журнал мақалалары)
6. Жоламан К.Д. Заңның үстемдігі - құқық жүйесін құрудың негізгі қағидасы// Право и государство, 2001, №4, 42 б. (журнал мақалалары)
7. Бижанов А.Х. Республика Казахстан: демократическая модернизация общества переходного периода. – Алматы: Онер, 1997. - 255с. (кітап)
8. Кадыржанов Р. // Консолидация политической системы Казахстана: проблемы и перспективы. - Алматы: Институт философии и политологии МОН РК Институт философии и политологии МОН РК, 1999. - 166 с. (кітап)
9. Нысанбаев А. Эволюция политической системы Казахстана: в 2 т./ А. Нысанбаев М. Машан, Ж. Мурзалин, А. Тулегулов. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. – Т. 2. – 544 с.(кітап)
10. Антонова И.М. Общественные движения и проблемы власти//Социально политические науки. – М., 1999. – № 4. – С. 7–19. (кітап)
11. Булуктаев Ю.А. Дьяченко С.А., Карамзина Л.И. Политические партии Казахстана: справочник. – Алматы, 1998. – С. 57–59. (кітап)
12. Заславский С.Е. Основы теории политических партий. – М., 2007. – С. 339. (кітап)
13. Топорина Т.В. Партии и партийные системы. – Астана, 2001. – 289 с. (кітап)
14. Сакиева С. О политических партиях. // Фемида № 2, 1997 г. (кітап)
15. Кашепов В.П. Институт судебной защиты прав и свобод граждан и средства её реализации / Государство и право. 2005. №2. С. 66-67. (кітап)

ҒТАМР 10.07.01

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Е.И. ИСИБАЕВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің қазіргі мәселелері баяндалған. Қазіргі уақытта қолданыстағы заңнаманы қайта құру процестерін теориялық тұрғыдан бағалау және қамтамасыз етуге және қазіргі Қазақстан мемлекетінің дамуына әсер ететін заң жүйесінің

талаптарына сәйкес келетін ұсыныстарды әзірлеу қажеттілігі туындайды. Заң үстемдігі мен қоғамды демократияландыру процесі жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарының дамуымен және олардың кепілдіктерінің берік механизмдерімен тығыз байланысты. Мұндай қамтамасыз ету ең алдымен материалдық өмір сүру жағдайымен байланысты болғандықтан, Қазақстандағы экономикалық реформаларды жүзеге асыру елдің өзіндік ерекшеліктерін ескеретін, оның дамуының өткенін, бүгінін және болашағын барынша ескеретін әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономика құрудың жаңа, өзіндік моделін талап етеді. Жеке адамның бостандығы оның өмірінің барлық саласында - әлеуметтік, экономикалық, саяси, рухани жағынан көрінеді

Түйін сөздер: жеке тұлға, адам құқығы, бостандық, заң нормалары, демократиялық мемлекет, мемлекеттік институт, заңдылық, кепілдік.

Аннотация. В статье изложены современные проблемы обеспечения прав и свобод личности. В настоящее время возникает необходимость теоретической оценки процессов реструктуризации действующего законодательства и выработки предложений, соответствующих требованиям юридической системы, влияющим на обеспечение прав и свобод личности и развитие современного Казахстана. Процесс верховенства закона и демократизации общества тесно связан с развитием прав и свобод личности и прочными механизмами их гарантий. Поскольку обеспечение прав и свобод личности связано прежде всего с материальными условиями жизни, осуществление экономических реформ в Казахстане требует новой, собственной модели построения социально ориентированной рыночной экономики, учитывающей специфические особенности страны, максимально учитывающей прошлое, настоящее и будущее ее развития. Свобода личности проявляется во всех сферах его жизни - социальной, экономической, политической, духовной.

Ключевые слова: личность, права человека, свобода, нормы закона, демократическое государство, государственный институт, законность, гарантия.

Annotation. The article describes the current problems of ensuring the rights and freedoms of the individual. Currently, there is a need for a theoretical assessment of the processes of restructuring the current legislation and developing proposals that meet the requirements of the legal system that affect the protection of individual rights and freedoms and the development of modern Kazakhstan. The process of the rule of law and the democratization of society is closely linked to the development of individual rights and freedoms and strong mechanisms to guarantee them. Because the rights and freedoms of the individual is concerned primarily with the material conditions of life, the implementation of economic reforms in Kazakhstan requires a new model of building socially oriented market economy, taking into account the specific features of the country, taking into account past, present and future of its development. Freedom of the individual is manifested in all areas of his life - social, economic, political, spiritual.

Key words: personality, human rights, freedom, rule of law, democratic government, state institutions, legitimacy, satisfaction guarantee.

Әлемдегі қолайлы экономикалық жағдай, халықаралық қатынастардағы тұрақтылық және мемлекеттер қолданатын бақылаудың әртүрлі тетіктері, әртүрлі арнайы процедуралық жағдайлардың сақталуы адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарының кеңінен орындалуын қамтамасыз етуге арналған кепілдіктер. Бұл ретте қамтамасыз ету кепілдіктерін белгілеудің басты мақсаты-адамға берілген құқықтар мен бостандықтарды неғұрлым толық жүзеге асыру ісінде жалпыға бірдей танылған қағидаттар мен нормаларды бұлжытпай орындау. Оларды қамтамасыз етуді ғана емес (кепілдіктер жүйесін), сонымен бірге

адамдардың заңдылықты іске асыру жөніндегі әрекеттері мен жүйелері. Атап айтқанда, құқықтарды жүзеге асырудың келесі түрлері қарастырылады: тыйымдарды сақтау; құқықтарды жүзеге асыру; міндеттерді орындау; бұзылғандарды қорғау үшін заңды мемлекеттік органдардың, сондай-ақ олардың лауазымды тұлғаларының стандарттарды қолдануы. Ол дегеніміз кез-келген өркениетті қоғам мәдениетінің ажырамас бөлігі, оның моральдық құндылықтарының жоғары көрінісі екені белгілі.

Адам құқығы жалпы теориялық проблема түрінде

Ұлттық тетіктер халықаралық, құқық салаларындағы адам құқықтары мен бостандықтары туралы нормалардың қолданылуын қамтамасыз ету үшін қолданылады. Мемлекеттер жоғарыда аталған кезеңдерде пайдаланатын халықаралық нормаларды трансформациялаудың және орындаудың заңнамалық рәсімдері және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың құқықтық тетіктері адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге тікелей бағытталған. Дамушы елдер үшін жеке міндеттерді қамтамасыз ету кепілдіктерінің иерархиясы бар, онда бірінші кезекте заңды кепілдіктер болмайды. Сонымен бірге, Конституциялық кепілдіктердің кез-келген мемлекет үшін маңызы зор, дегенмен оларды жүзеге асыру мемлекеттің нақты мүмкіндіктеріне де байланысты. Алайда, бұл тетіктер мемлекеттердің ұлттық саясатымен, мемлекеттік органдардың, жергілікті билік органдарының, көптеген азаматтық қоғам институттарының: құқық қорғау ұйымдарының, кәсіподақтардың, адвокаттардың және т.б. Осы жолмен ғана адам құқықтарын қылмыстардан, шенеуніктерді теріс пайдаланудан, қаржылық және экономикалық дағдарыстардан, кедейліктен, жұмыссыздықтан, аурулардан және қазіргі қоғамның басқа катаклизмдерінен сенімді қорғауды қамтамасыз етуге болады. Болжам бойынша, ХХІ ғасырда адам құқықтарының төртінші буыны қалыптасуда, олардың тенденциялары әлі толық көрсетілмеген. Ғылымның, интернет пен компьютерлердің, сондай-ақ терроризмге қарсы іс-қимылдың бұрын-соңды болмаған ілгерілеуіне байланысты еңбекке, білімге, денсаулыққа, ақпаратқа, қауіпсіздікке, жеке өмірге, қоршаған ортаға және авторлық құқыққа жаңа өзгерістер ретінде ұсынылды. Сонымен қатар, адамның табиғи ерекшелігі мәселесі де пайда болады. Демографиялық проблемалар үнемі өсіп келеді және негізгі тауарларды (таза ауа, су, тамақ, медициналық қызмет, санитарлық-гигиеналық қауіпсіздік және т.б.) пайдалану мүмкіндіктері күрделене түсуде. Қазіргі әлемдегі адам құқықтарының рөлі мен орнын талдай отырып, осы жалпыадамзаттық құндылықтардың қоғамдағы қатынастарға да, халықтар, нәсілдер мен мемлекеттердің өзара іс-қимылына әсері сөзсіз туындайды. Адамзат өркениетінің тарихын адам құқығын қорғау үшін күрес ретінде дұрыс қарастырудың маңыздылығы өте маңызды. Сонымен қатар, күрестің басты мақсаты мемлекеттің мәнін өзгерту, оны адам құқығын растайтын құралға айналдыру. Алайда,

демократиялық мемлекеттер конституцияларда адамның негізгі құқықтарын бекітуімен қатар, мемлекет пен оның органдарының оларды қорғау жөніндегі міндетін белгілейді, бұл конституциялық тану және олардың құрметтелетініне, кепілдендірілетініне және қорғалатынына кепілдік береді. Бірақ мемлекеттің бұл міндеттемесінің мазмұны оны танумен және заңнамалық тұрғыда бекітумен шектеліп қана қоймайды, сонымен бірге мемлекеттің оларды орындау, сақтау және қорғау мақсатында қажетті жағдайлар мен нақты кепілдіктер жүйесін құрудағы жауапкершілігін білдіреді. Сонымен бірге, қазіргі мемлекеттің осы конституциялық міндеттемесін орындау жаһандану процестерінің, қаржы-экономикалық дағдарыстың және өте тез өзгеріп жатқан әлемнің бұрын-соңды болмаған дамуы жағдайында күрделі болып табылады. Біздің заманымыздың динамизмінде әлемдік тарихта бұрын-соңды мұндай жағдайлар болмағаны анық. Ғылымдағы, техникадағы, мәдениеттегі, геосаясаттағы ерекше тереңдік пен алуан түрлілік заманауи қоғам мен мемлекеттегі, бүкіл адамзат өміріндегі барлық саланы бірден қамтиды. ХХІ ғасырда экономиканың, саясаттың, жалпы әлемдік қауымдастықтың ортақ міндеттері мен мүдделерінің жаһандануы болып табылатын мүлдем басқа ақпараттық орта қалыптасты. Қазіргі қоғам жаңа ғаламдық мәселелермен бетпе-бет келеді, оларды ғылыми әдебиеттерде ХХІ ғасырдың шақырулары деп атайды, оған мыналар кіреді:

1) өндірістің ресурстарды үнемдеудің жаңа деңгейіне көшуді көздейтін технологиялық міндет;

2) Жер - ғаламшарының ресурстарын халықпен үйлестіруді қамтамасыз ететін демографиялық мәселе;

3) адам - қоршаған ортаның сапасын планетарлық ауқымда жақсартуды талап ететін экологиялық проблема;

4) ақпараттық қоғамға көшу және адамдардың жаңа өмір жағдайларына бейімделу қажеттілігіне байланысты ақпараттық қиындық;

5) ғаламдық мәселелердің даму динамикасынан қоғамдық сананы ұстап тұруға байланысты динамикалық сынақ;

6) іргелі ғылымның жетістіктері мен адамзат өмір сүруінің жаңа жағдайларына сәйкес дүниетаным парадигмаларын өзгерту қажеттілігін туындататын дүниетанымдық міндет;

7) қоғамның рухани-адамгершілігін арттыру, этикалық және моральдық нормаларды неғұрлым толық игеру қажеттілігінен тұратын моральдық міндет. Осындай диалогтың қажеттілігі мен жауапкершілік мәселесіне жанама түрде оның барлық қатысушыларының сезімдері мен міндеттері негізінде құрылады. Адамның өзін-өзі қорғау құқығы табиғи құқықтардың бірі болғандықтан, ол туылған кезден бастап туындайды және оны іске асыру

мерзімі болмайды. Бұл құқық адамның оны іс жүзінде қолданатындығына немесе пайдаланбауына байланысты емес. Алайда, қажетті қорғаныс немесе төтенше қажеттілік жағдайында қорғаныс іс-әрекеттерін жасау заңды мінез-құлықтың шектен тыс деңгейі болып табылады және заңда қарастырылған жағдайларда ғана ақталады. Сондай-ақ, бүгінгі таңда адамның құқықтары мен бостандықтарының өзін-өзі қорғау құқығын іске асыруды реттейтін заңнамасының нормалары құқық қолдану тәжірибиесінде көптеген құқық бұзушылықтарды тудыратын өзін-өзі қорғау санатының табиғаты, мазмұны және көлемі туралы нақты түсінік болмағандықтан тұжырымдалғанын атап өткен жөн. Заңға бағынатын азаматтар өзін-өзі қорғауға немесе оларды жүзеге асыру процесінде қателіктерге әкеледі [1,18]. Сонымен қатар, жоғарыда аталған нормалар қабылданған кезден бастап іс жүзінде өзгерген жоқ, біріншіден, олардың кейбіреулері бастапқыда өте қайшылықты сөздер қабылдаса, екіншіден, қоғамдық қатынастардың өзі өзгеріп отырады, бұл сөзсіз түзетуді қажет етеді. Субъективтік заң әрқашан адамға тікелей байланысты және жеке адамның бостандығы мен тәуелсіздігінің белгілі бір шараларын қарастырады. Көбінесе адамның мұндай еркіндігі құқықтық мүмкіндіктің теріс салдары болатын әлеуметтік зиянды мінез-құлыққа айналуына әкеледі. Субъективтік заңдылықтың мұндай көрінісі, іс-әрекетті иелену құқығы ретінде, оның мазмұнының бөлігі ретінде әрекет етеді, бұл көп жағдайда теріс пайдалану үшін негіз болады. Адамның белгілі бір құқықтың немесе бостандықтың бұзылуын болдырмауға және мұндай бұзушылықтың салдарын жоюға бағытталған белсенді әрекеттері теріс салдары болатын әлеуметтік зиянды мінез-құлыққа айналуы мүмкін. Тұтастай алғанда құқықтарды теріс пайдалану мәселесі шешілмеген және пікірталас тудырады, оның себебі осы құбылысты білдіру үшін қолданылатын терминнің мазмұнының түсініксіздігінде. Сондықтан қазіргі уақытта заңдарды теріс пайдалану мен оны қорғау үшін заңды іс-әрекеттердің арасында сызық салу әрқашан мүмкін бола бермейді. Бүгінгі таңда құқықтар мен бостандықтардың өзін-өзі қорғау мәселелерін құқықтық реттеуді дамытудың бір жолы оның шектерін кеңейту болуы мүмкін. Бұл тенденция нақты қорғанысқа қатысты айқын көрінеді. Талдауды қорытындылай келе, елімізде бір жағынан, заңда азаматтардың өз құқықтарын қорғау бойынша тәуелсіз іс-әрекеті мүмкіндігі қарастырылған, ал екінші жағынан, адамның өз құқықтарын өзін-өзі қорғауға байланысты кейбір мәселелердің толық құқықтық реттелмеуі мүмкін [2,42]. Бұл өзін-өзі қорғауға, өршіл заң проблемаларына жүгінген адам үшін негіз болады. Ал, адам құқығы, бұл өз негізіне байланысты объективті бөлінбейтін адамға ғана қатысы бар құқық, яғни адамның табиғатының күшіне байланысты [4,125]. Мемлекет болса азаматтарға бостандықтар мен бостандықтарды қорғауға мүмкіндік берген жағдайда, заң нормалары осындай қорғауға байланысты әрекеттердің (әрекетсіздіктің) лимиттерін анық және дәл белгілеуі қажет. Қоғамдық қатынастардың осы саласын реттейтін

Қазақстан заңнамасы сөзсіз қайта қарауды және сындарлы өзгерістерді енгізуді талап етеді, бірақ бұл мәселеде шетелдік тәжірибеге жүгіну күтілген нәтижелерге әкелмеуі мүмкін. Адамның құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін қамтамасыз ету проблемасы өткір мәселелердің бірі. Адам құқықтарының жағдайын жақсарту үшін материалдық (заңды емес) кепілдіктерді қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдау қажет. Заңды кепілдіктер сақталуы керек, олар жеке адамның құқықтары мен бостандықтарына материалдық кепілдік берілген кезде бірінші орынға шығады. Халықтың кедейлігі, кедейлік, аштық, білімсіздік және т.б. проблемалары жоқ көптеген бай елдер үшін адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің құқықтық кепілдіктері ерекше өзекті болады. Адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету кепілдігі мемлекеттің ұлттық заңнама жүйесінде ұсынылатын белгілі бір халықаралық құжаттарды мойындауынан туындайды [5,42]. Ұлттық тетіктер адам құқықтары мен бостандықтары туралы нормалардың халықаралық, ішкі құқық салаларынан шығуын қамтамасыз ету үшін қолданылады. Жоғарыда аталған сатыларда мемлекеттер қолданатын заңнамалық процедуралар адам құқықтарының халықаралық нормалары мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың құқықтық тетіктерін өзгерту және іске асыру үшін тікелей адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге бағытталған. Дамушы елдер үшін жеке тұлғаның еркіндіктерін қамтамасыз етудің кепілдіктер иерархиясы бар, оларда заңдық емес кепілдіктер бірінші орынға шығады. Сонымен бірге, конституциялық кепілдіктер кез-келген мемлекет үшін әлі де маңызды болып табылады, бірақ оларды іске асыру мемлекеттің нақты мүмкіндіктеріне де байланысты. Құқықтар мен бостандықтардың нормативті кепілдіктері Конституцияда және мемлекеттің заңнамасында нәтиже бере алмайтын жағдайда, бірінші кезекте, институционалды кепілдіктер туындайды, яғни мұндай жағдайда мемлекет басқа кепілдіктер беруге ерекше назар аударуы керек. Дамушы елдер үшін адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мәселесі, ең алдымен, заңды емес кепілдіктер мәселесіне қатысты [6,74]. Бұл жағдайда құқықтық кепілдіктер нақты емес заңды кепілдіктердің негізіне сүйене отырып өмір сүре алады және өзінің арнайы мақсатын орындай алады деген пікірмен келісу керек. Адамның құқықтық мәртебесінің егжей-тегжейлі кепілдіктері басқа кепілдіктердің әсеріне немесе дәлірек айтқанда, заңнаманың әсеріне оң әсер ететін факторларға байланысты: экономикалық, саяси, идеологиялық, ұйымдастырушылық [7,14]. Мемлекет негіздерінің мазмұнын құрайтын мәдени, этикалық, психологиялық және бақылау. Демек, тұрақты жұмыс істейтін әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономика болуы керек, ол ең төменгі жалақы мөлшерін, зейнетақыларды, жәрдемақыларды, лайықты өмір сүру деңгейін және жалпы қол жетімділікті қамтамасыз

етуге мүмкіндік береді. Үкіметтік қолдау отбасыларға, аналарға, әкелерге, зейнеткерлерге, қарт азаматтарға, әлеуметтік қызметтер жүйесін дамытуға көрсетілуі керек. Мемлекеттік органдар мен, ең алдымен, құқық қорғау органдары тарапынан адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тиімді қорғау және қорғау қажет. Мұның бәрі құқықтар мен бостандықтардың құқықтық емес кепілдіктерінің мәні. Адам құқықтары саласындағы жағдайды жақсарту үшін материалдық (заңдық емес) кепілдіктерді қамтамасыз ету шаралары қабылдануы керек. Заңды кепілдіктер сақталуы керек, оларға материалдық кепілдік берілген кезде бірінші орынға шығады. Адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың арнайы институттары, егер олардың қызметі тиімді болса, қамтамасыз етудің кепілі ретінде қарастырылуы мүмкін [8,58]. Бұл институттардың қызметі басқа кепілдіктер, мысалы, конституциялық, заңнамалық және соттық кепілдіктері тиімсіз болған жағдайда маңызды. Алайда, іс жүзінде, егер кейбір кепілдіктер тиімсіз болса, басқалары оларды толықтай орындай алмайтыны белгілі болды. Мысалы, егер сот кепілдемелері күтілетін нәтиже бермесе, ондаарнайы мекемелердің қызметі оларды қанағаттандыра алмайды, өйткені бұл кепілдіктер басқа бағытта болады. Мұны ескеру керек. Мұның бәрі жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің кепілдіктері өзара байланысты және өзара тәуелді, олар біртұтас жүйенің элементтері болып табылады [9,112]. Егер бұл жүйенің кейбір элементтері жұмыс істемесе, онда басқа элементтердің әрекеті де сәтсіздікке әкеледі.Ең алдымен, кепілдіктер мен олардың орындалуын қамтамасыз ету мәселесі. Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктері халықаралық және ішкі болуы мүмкін. Екеуі де маңызды және өзара байланысты. Бұл мәселелер ХХ ғасырда ерекше өзекті болды, ол мемлекеттердің ұлттық заңнамаларын айтпағанда, халықаралық құжаттарда бекітілген жеке құқықтар мен бостандықтардың барлық дерлік тізімін өрескел бұзудың көптеген мысалдарын келтірді. Өткен ғасырдың соңғы жылдары мен жаңа ғасырдың басында адамзат террористік актілерден бастап, әртүрлі жергілікті қарулы қақтығыстарда және ұлттық және діни төзбеушілік пен дискриминацияның кең көлемді актілерінен бастап, адам құқықтарын жаппай бұзу әрекеттерінің куәсі болды. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету кепілдіктері халықаралық-құқықтық және мемлекетішілік бола алады. Адамзатқа тасталған жаңа міндет сонымен бірге әртүрлі ғылым өкілдері үшін мәңгілік сұраққа қайта-қайта жауап іздеуге түрткі болады-жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қалай тиімді қамтамасыз етуге болады? Бізде тек әлеуметтік-экономикалық, жеке, саяси құқықтар мен бостандықтардың конституциялық бекітілген жүйесі ғана емес, сонымен бірге осы құқықтар мен бостандықтарды іске асырудың шарттары мен құралдарын, мемлекет, оның ішінде сот ресурстарын қорғауды қамтамасыз ететін кең заңнама бар. Сонымен бірге, бұл құқықтар мен бостандықтарды

жүзеге асыру тұрғысынан көптеген қиындықтар бар, ол адам мен азаматтың мүдделерін бұзуда, халық өмірінің жоғары деңгейін қамтамасыз ету үшін экономикалық базаның жеткіліксіздігінде және құқық қорғау саласындағы конституциялық құқықтар мен бостандықтардың мәнін бұрмалаумен байланысты. Адамның және азаматтың негізгі саяси кепілдіктер жиынтығы (конституциялық, реттеуші, құқықтық, ұйымдастырушылық, әлеуметтік, құқықтық, саяси, халықаралық), мемлекет басқарудың кепілдік механизмдері, қоғамдық өмір мен әлеуметтік маңызды реттеуші ретіндегі қоғамдық сана кіреді. кепілдікті қамтамасыз ету тәжірибесі.«Мұндай қорғаудың қажеттілігі объективті заңсыз әрекеттің белгілі бір қылмысы жасалған кезде туындайды. Сонымен, адамның қорғауға құқығы - бұл жәбірленушінің субъективті құқығы бұзылған кезде пайда болған маңызды субъективті құқық қолдану құқығы [10,17]. Адамның қорғауға құқығының екі негізгі ерекшелігін атап өткен жөн. Біріншіден, қорғаныс құқығы мемлекеттің мәжбүрлеу күшіне жүгіну мүмкіндігін білдіреді, қажет болған жағдайда, яғни құқық қолдану қатынастарының субъектісі, әдетте, мемлекеттік орган болуы керек, онсыз мұндай мәжбүрлеу мүмкін емес. Сондықтан, бұл құқықтық қатынастардың контрагенттері, бір жағынан, қорғаныс құқығының иесі, екінші жағынан, мемлекеттік орган болады. Құқық қорғау қатынастарының екінші қасиеті солардың негізінде құқықтық жауапкершілік пен қорғаудың мемлекеттік құқықтық шараларын қолдану тәртібі делдал болатын тиісті іс жүргізу қатынастары жасалады.Мұндай қорғау институты –бұл нормалар, принциптер, шарттар мен талаптар жүйесі. Алайда, адамның қорғауға құқығының жоғарыда аталған қасиеттеріне сүйене отырып, бұл институт конституциялық, құқықтық және институционалдық тетіктерімен қалыптасады [11,102]. Адамның өзінің конституциялық-құқықтық механизмі - бұл мемлекеттік билік жүйесі, оның қызметі адам құқығын қорғау, оны қорғау тәртібі, сондай-ақ мемлекеттің көмегімен жүзеге асырылатын және адамның конституциялық қорғауға берілген конституциялық құқығы, осы нақты тәртіпке сәйкес келеді. Бұл субъективтік құқықты қорғау мақсатында құқық қолдану процедуралық режимінде жүзеге асырылатын қорғаныс құқығының иесі мен мемлекеттік билік арасындағы динамикалық қарым-қатынас. ҚР Азаматтық кодексімен және Конституциясымен анықталған конституциялық және құқықтық құралдары мыналарды қамтиды:

- мемлекет заңнамалық деңгейде қорғауға кепілдік береді;
- заңдар мен басқа да нормативтік құқықтық актілер уақыт өте келе кері әсер етпейді, тек адамның жауапкершілігін жеңілдететін немесе алып тастайтын жағдайларды қоспағанда әрбір азаматты тәуелсіз қорғауға құқығы бар;

- Қазақстан Республикасы азаматтары да өз құқықтарын сотта қорғауға құқылы, сонымен бірге ешкімге істі сотта қарауға тыйым салынбайды, бұл заңға сәйкес емдеу мәселесіне қатысты. Атап айтқанда, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қылмыстық және басқа да заңсыз қол сұғулардан қорғауды тек ана немесе негізінен осындай рөлді атқаратын органдардың әлдеқайда тар шеңбері қарастырады. Өйткені ол Конституциясының кепілі болып табылады. Қоғамдық-саяси әдебиеттерге ғылыми талдау көрсеткендей, қоғамдағы құқықтық мәдениет контекстіндегі адам құқықтары мен бостандықтары саясат ғылымында әлі жеткілікті зерттелген жоқ. Әрине, бір мақалада құқықтық мәдениет контекстінде адамзатқа қатысты барлық мәселелерін қамту мүмкін емес. Сондықтан, іс құжаттарында құқықтық мәдениет контекстіндегі кейбір мәселелерін саясаттанулық зерттеу үлкен теориялық және тәжірибелік маңызды. Құқықтық мемлекеттің, азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуы біздің елімізде маңызды шарты мен міндетті шарты [12,17]. Айта кету керек, адам құқығы адамзат тарихындағы мыңдаған жылдар бойына жүріп келе жатқан маңызды ашылулардың бірі. Осыған байланысты, адамның құқықтық мәртебесінің эволюциясы ұзақ тарихы бар екенін атап өткен маңызды. Осы оқиғаны білу қазіргі реформалар барысында халықаралық қоғамдастықтың гуманитарлық саладағы негізгі алдыңғы қатарлы талаптарын, қағидаттарын, адам құқықтарын құрметтеу бойынша міндеттемелер қабылдаған, осы құқықтардың бар екендігін мойындайтын қазіргі Қазақстандағы өмір сүру мәселесін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Қазақстан осы саладағы қолданыстағы халықаралық-құқықтық актілерді мойындап, адам және азамат құқықтары туралы декларация қабылдады. Қазіргі Қазақстан үшін адам мен оның құқықтары проблемалары жиі қозғалады [13,7].

Сонымен бірге бұл мәселелер қосымша зерттеулерді қажет етеді. Біздің ойымызша, құқықтық мәдениет қағидаттарына негізделген адам мен мемлекет арасындағы қатынастардың саяси-құқықтық аспектілері ерекше назар аударуды қажет етеді. Бұл ұстаным ғылыми негізделген, жүйелі құқықтық саясат, мемлекеттің құқықтық мәдениеті саясаты жаңа қазақстандық жағдайда тиімді құралы бола алатындығымен түсіндіріледі. Осындай саясаттың арқасында нақты мүмкіндік бар: адам құқықтары мен бостандықтары туралы заңнаманы, оның ішінде іске асыру тетігін әзірлеу мен шоғырландыруды жетілдіру; гуманизм тұрғысынан билік пен еркіндік қағидаттарының ақылға қонымды үйлесімі; саяси стратегияларды Конституциясымен жарияланған құқықтарды дәйекті түрде жүзеге асыру шеңберіне ауыстырудың құқықтық тетіктерін пайдалану. Айта кету керек, «Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген негізгі құқықтар мен бостандықтардың айрықша ерекшелігі, олар адамға туылғаннан бастап беріліп, абсолютті және бөлінбейтін, ең жоғары құндылық ретінде әрекет етеді, тікелей қолданылады, мемлекет тарапынан

қорғалады және халықаралық стандарттарға сәйкес келеді [14,42]. Қазақстан Конституциясы рационалды индивидуализмнің негізгі идеяларын, адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын ең жоғары құндылық ретінде мойындауды, оларды сақтау мен қорғауды мемлекеттің міндеті ретінде бекітті. Бұл халықаралық құқықтық стандарттарға сәйкес келеді. Бүгінгі таңда бұл құқықтар мен бостандықтар нашар қорғалғанына қарамастан, жеке тұлғаның басымдығы, оның дербестігі мен даралығы негізгі заңның мәтінінде көрсетілген. Сонымен бірге, тәжірибе растағандай, жеке адам мен ұжымның тепе-теңдігін орнату құқықтық саясаты мен құқықтық мәдениеті саясатының ең өзекті міндеттерінің бірі болып табылады, өйткені бір жағынан тұлға мемлекет пен қоғамның қысымына ұшырайды, ал екінші жағынан адам қоғам мүдделерін ескере отырып, басқаларға зиян келтіруге қабілетті. Осы қарама-қайшылық барысында жеке және ұжымдық мүдделер арасында ақылға қонымды тепе-теңдікті іздеу жалғасуда. Көріп отырғанымыздай, қазіргі жағдайда елдегі құқықтық мәдениет саясатының мақсаттары мен міндеттері адам құқықтарының нақты кепілі болуы керек, сонымен бірге елдің бүкіл халқының мүдделерін үйлестіруге негізделген қоғамның ынтымақ пен шоғырлануы туралы мәлімдеме болуы керек. Алайда, бұл мәселені шешу көп жағдайда бостандық пен теңдік тепе-теңдігін құру мүмкіндігіне, адам құқықтарына негізделген қағидаттарға байланысты. «Адамның құқығы сияқты, адамның құқығы қай жерде, қай жерде туылғанына қарамастан, оған тиесілі, бірақ бұл құқықтарды қорғауды және реттеуді мемлекет оларды құқықтық жүйеге қосу арқылы жүзеге асырады ...». Осыған сүйене отырып, абсолютті құқықтарды қамтамасыз ететін кепілдіктерге азаматтарға жасалатын жағдайлар мен алғышарттар жасайтын факторлардың жиынтығы болып табылатын экономикалық, саяси, идеологиялық, әлеуметтік кіреді. Мәселен, саяси кепілдік дегеніміз - қоғамның саяси жүйесін адамдардың өзін-өзі басқарудың негізгі идеясы бар дамуы мен жетілуі. Өзін-өзі басқару қағидасының мәні, бұл тек қана халықтың мүддесінде жүзеге асырылып қана қоймайды, сонымен қатар, өзін-өзі жоғары білмейтін, өз бірлестіктерінің күшінен басқа ешқандай билік жасамайтын адамдардың ісі болады. Қазақстандағы адам құқықтарын қорғауға кепілдік беру жүйесі құқықтық мәдениет саясатымен негізделген заңнамадан басталады. Бұзылған құқықтарды қорғау үшін қол жетімді құқықтық процедуралар мен құқықтық қызметтер жүйесі қажет болғандықтан, құқықтық саясат пен құқықтық мәдениет жеке құқықтарды қорғаудың кең жүйесін дамытуда, оның негізінде әр адам өз құқықтарын қолдана алады және заңды жауапкершілік алады. Іс жүзінде конституциялық ережелер мен оларды қолдану практикасы арасында сәйкессіздік бар. Бұл жағдай алаңдаушылық туғызады, өйткені ол ҚР-сы Конституциясының беделін, билікке сенім мен сотты құрметтеуге нұқсан келтіреді. Осылайша, адам құқығы мәселесі күрделі

және көп қырлы. Мұндағы ең бастысы - бұл тек заңнамалық консолидация ғана емес, сонымен бірге адам құқықтарын іске асырудың қажетті шарттары, кепілдіктері, тетіктері, ең алдымен әлеуметтік-экономикалық және жеке тұлға жасау. Елдің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы дамыған сайын, оның мазмұнын кеңейтуге және қолданыстағы конституциялық құқықтар мен бостандықтарды іске асырудың кепілдіктерін нығайтуға және олардың көлемін ұлғайтуға мүмкіндік туады.

Құқықтық мемлекетті қалыптастырудағы жеке тұлғаның бостандығы мен жауапкершілігі

Қазақстанда демократиялық қоғам құру, заңдылық, құқықтық мәдениетті қалыптастыру және қоғамның материалдық-техникалық базасын нығайту азаматтардың жаңартылған, жаңа құқықтарын жариялауға мүмкіндік берді: тұрғын үй құқығы; мәдени жетістіктерді пайдалану; кәсіпкерлік құқықтар; өз қызметін жетілдіру жөнінде мемлекеттік және қоғамдық ұйымдарға ұсыныстар енгізу құқығы; шенеуніктердің, мемлекеттік және үкіметтік емес ұйымдардың әрекеттеріне шағымдану. Еңбек, демалыс, денсаулық, білім алу құқығының мазмұны мен кепілдіктері айтарлықтай кеңейтілді және тағы басқа.

«Әркім Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңнамасын сақтауға, басқалардың құқықтарын, бостандықтарын, ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті» [15,18]. Қазақстандықтар осы конституциялық міндеттерді әртүрлі нысанда орындайды. Мемлекеттің құқықтық мәдениеті саясатының негізгі элементі ретінде құқықтар мен міндеттерді терең түсіну қазақстандық азаматқа демократиялық қоғамдағы өзінің әлеуметтік және құқықтық позициясын жүзеге асыруға, ондағы болып жатқан процестерге қатынасын анықтауға, конституциялық құқықтарды іске асырудың тиімді формаларын түсінуге, заңдылықты нығайтуға қатысуға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасында енгізілген нарықтық қоғам моделі өмір сүру үшін күресте, адам құқығын әлеуметтік қорғаудағы мемлекеттің ең төменгі рөлімен бәсекелестікке байланысты қатаң стандарттарға негізделген деп айту керек. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттің әлеуметтік рөлінен бас тарту, тіпті дамыған мемлекеттер үшін де қолайсыз. Бүгінгі таңда азаматтардың әлеуметтік құқықтарын барынша қорғауды және іске асыруды қамтамасыз ететін кепілдендірудің тұтас біртұтас жүйесі қажет. Қоғамның демократиялық құрылымын ескере отырып, бұл тұлға, оның құқықтары, бостандықтары және оларды іске асырудың кепілдіктері, олар қоғам мен мемлекеттің ең жоғары құндылығы мен мақсаты болып табылады. Демек, сөзімізді қорытындылай келе, адам құқықтарының мәнісін мен мынандай формуламен анықтаған болар едім: «Адам құқықтары – жоғары құндылық, оны құрметтеу, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті»

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Нәрікбаев М. Ақиқаттың ақ жолы : научное издание // - Астана : Елорда, 2000. - 159б. (кітап)
2. Жоламан К.Д. Заңның үстемдігі – құқық жүйесін құрудың негізгі қағидасы// Право и государство, серия юридическая-2015. №4,-42 б. (журнал мақалалары)
- 49.Hans Kelsen General theory of Law and State /with a new introduction by A.Javier Trevino p/sm (Law and society series) New Jersey ,2016; 74-75 s (журнал мақалалары)
- 4.Т. Ағдарбеков. /Мемлекет және құқық теориясының негізгі мәселері: оқу құралы. Астана: 2008. - 255б. (кітап)
- 5.Витрук Н.В.// Общая теория правового положения личности.Монография - М.: Норма, 2008 -434 с.(кітап)
- 6.Искакова Г.К. Современность: права и свободы человека. Монография. Семипалатинск, 2013.-299 с. (кітап)
- 7.Г.Искакова, Н. Газизова, А.Сембаева «Қазақстан Республикасындағы адам құқығы», «Фолиант» баспасы, 2008.-296 б. (кітап)
- 8.Қазіргі кезеңдегі құқықтық мемлекет және адам құқығы: ғылыми еңбектер жинағы; құраст. А.В. Турлаев. - Қарағанды : Tengri , 2015. - 215 б. (кітап)
9. Бондарь Н.С., д-р юрид. наук, проф. Гражданин и публичная власть: Конституционное обеспечение прав и свобод в местном самоуправлении: Учебное пособие /Н. С. Бондарь. -М. Городец-издат,2004. - 352 с. (кітап)
10. Жұмағалиев Е.Ж. Заңдылық пен әділдікке құштарлық. – Алматы: Жеті Жарғы, 2016.- 18 бет. (кітап)
11. Егеменді Қазақстанда құқықтық және саяси жүйенің дамуы: сб. науч. тр. / Қарағанды мемлекеттік ун-ті ; рец.: М. Н. Абдикеев, А. Т. Кабжанов. - Қарағанды : ГЛАСИР, 2016. - 213 б.. (кітап)
- 12.И.Тасболатов «Адам құқығы мен бостандығы // Заң. №7. – 2002. 17 бет(кітап)
- 13.А.К. Котов Конституционное становление Казахстана как нового независимого государства //Науч.труды «Әділет».-Алматы, 1997.-№ 1.-С.7. (журнал мақалалары)
- 14Т.К. Әуелғазина. «Тәуелсіз Қазақстандағы жеке тұлғаны қалыптастыру үрдістері» //Вестник Каз.Ну. Серия юридическая. №3. -2006. - 42 б. (журнал мақалалары)
- 15.Ф.С. Сапарғалиев, А.С. Ибраева. Мемлекет және құқық теориясы –Алматы: – Астана: «Фолиант» - 2017. - 293б. (кітап)